

דת נלת-אשרייתית

על האתגר הרוחני-דתי שהשאיר לנו פרופ' אליעזר גולדמן ז"ל

גילי זיוון

פרופ' אליעזר גולדמן ז"ל, חבר קיבוץ שדה אליהו, היה חוקר בעל שיעור קומה בין-לאומי, ועם זאת, איש צנוע באופן יוצא דופן. הוא הצליח להיעלם מעין הציבוריות הישראלית ואף מעיניים רבות בקיבוץ הדתי. בהקדמה לריאיון עמו ב'גיליון' כתב פרופ' אבי שגיא:

אליעזר גולדמן [...] מההוגים היהודיים החשובים שבדורנו [...] פרופ' גולדמן אינו רק חוקר מעמיק של ההגות היהודית, אלא היה לו העוז, כביטוי של גרשום שלום, לייסד שיטה פילוסופית מקיפה. יצירתו הענפה משתרעת על פני למעלה מחמישים שנה והיא חובקת את רוב הבעיות שהמאמין המודרני ניצב בפניהן.¹

בצוואתו הוא ביקש: "אל תספידוני!" כדרכו בהוראה הוא הסביר את המניעים לדרישתו, ופירט את השלכותיה המעשיות:

כל זמן שהיא (הנפש) בגוף אפשר לה לשוב והזכרך ולהתנקות, לפיכך התשובה מקובלת כל זמן שהאדם חי, וכאשר יצאה ממנו אי אפשר לה להתנקות ממה שיש בה. (רס"ג, אמונות ודעות מאמר שישי פרק ד).

[...] הנני מצווה שלא יספידוני בזמן ההלוויה והקבורה, ולא במשך כל השנה הראשונה לפטירתי. אף על פי שההספד מצווה, הרי אם הנפטר סולד מכך, כבודו הוא שלא להספידו.

לא לומר תפילת אשכבה [...]

שבניי, באומרם קדיש יכוונו רק לפאר ולרומם למי שיצר את האדם עפר מן האדמה ואף על פי כן הקנה לו בינה להכיר בו, נתן לנו תורת אמת לעבדו, ונטע בתוכנו חיי עולם.

שלא יעלו בני משפחתי לקברי אחרי הקבורה אלא לגילוי מצבה או לנקות את סביבות הקבר. עם זכרי יוכלו להתייחד בלבם, בשיחתם או על ידי קריאה מכתביי.

דומני כי צוואתו יוצאת הדופן של אליעזר גולדמן והאיפוק הדתי העולה ממנה, יהיו מובנים יותר אחרי שנעיין מעט בהגותו הייחודית. כדי להקל על מי שנפגש בפעם הראשונה עם הגותו, החלטתי לבחון אותה בהשוואה להגות של שעיהו ליבוביץ, המוכרת יותר בציבור הישראלי.

בין גולדמן לליבוביץ

אליעזר גולדמן ניהל דיאלוג משמעותי עם שעיהו ליבוביץ. הוא הפנים יסודות משמעותיים מהגותו ואף פיתח כמה מן העקרונות של הגות זו מעל ומעבר למה שהפיק מהם ליבוביץ עצמו. ליבוביץ וגולדמן קיימו ביניהם קשרים חבריים ובעיקר הגותיים, מאז שעלה גולדמן לארץ. וכך מספר גולדמן על עצמו באותו ריאיון:

"מה היה בשבילי ליבוביץ? לא ראיתי עצמי כתלמידו. כשהגעתי לארץ עוד לא הייתי בן עשרים. כתלמיד ישיבה וסטודנט בישיבה קולג' נתקלתי בבעיות ובספקות הרגילים לצעיר דתי שצמח מתוך הכפילות של חינוך ישיבת, שקיבל בו-זמנית חינוך אוניברסיטאי [...] הייתי צריך למצוא את דרכי ללא עזרת מבוגרים ממני, בכוחות עצמי ותוך כדי שיחה מתמדת עם חברי. כאמור, במידה רבה בהשפעת עיוני בכתבי הרמב"ם הצלחתי לפלס לי דרך משלי. דרך זו הייתה מהרבה בחינות דומה לזו של ליבוביץ. למעשה היה ליבוביץ ה"מבוגר" הראשון שהייתה לי שפה משותפת איתו בשיחה על ענייני השקפה דתית (שם).

מעבר לעדות האישית על טענות פילוסופיות שיפורטו בהמשך, אנו מתוודעים כאן ללבטיו של צעיר דתי הנקרע בין העולמות. נוסף לכך,

מקומו של הרמב"ם הנזכר כאן אינו מקרי, והוא תופס מקום משמעותי בשתי התפיסות שביניהן אשווה בהמשך.

אנסה בשורות הבאות להציג את נקודות ההסכמה ואת נקודות המחלוקת בין השניים, תוך הבלטת ייחודה של ההגות הגולדמניאנית.² סקירה זו, כדרכן של סקירות כלליות, תסבול מחולשתן של הכללות, ועם הקוראים הסליחה.

חזקה עלי צוואתו של אליעזר גולדמן ז"ל, מורי במובנים רבים – מי שהיה עבורי מושא ליראה ולהערכה ואשר כתביו היו עבורי מקור לא-אכזב לאתגר אינטלקטואלי ודתי – שלא אעלה זיכרונות אישיים ולא אגלוש להספדים סנטימנטליים.

אומר רק כי המסע המרתק שעשיתי בשנים האחרונות לכבשנה של הגותו הדתית הבלתי-אשלייתית היה מסע קשה, כואב לעתים, אך בעיקר מצמיח. כתביו של גולדמן הכריחו אותי, כמו רבים אחרים, להתעמת עם אמונות שאימצתי בלא ביקורת, הכריחו אותי לבחון אמירות חברתיות ודתיות מקובלות, וגרמו לערעור יסודות שניטעו בי במסגרת החינוך הצינוני דתי הקלאסי. גם אם הרגשתי לא פעם כמי שנאלצת להשיל מעצמה הגנות חיוניות, הרי שהמתניות ומאור הפנים של גולדמן האיש עמדו לצדי.

ההנחה הבסיסית של גולדמן לפיה היחיד, גם אם הוא שואף לקוהרנטיות ולליכוד בין כל מרכיבי אישיותו, לעולם לא יגיע למלוא התאימות – הייתה לי למשענת פסיכולוגית ואינטלקטואלית כאחד בדרך להשלת "השמירה המטאפיזית" כפי שקרא ברלין לאמונה מסוג זה.

מיכאל סגן כהן, שם, 1982

ד"ר גילי זיוון מנהלת את מרכז יעקב הרצוג בעין-צורים ומלמדת תנ"ך והגות דתית.

ללא כל וודאות עומד האדם בפני הבחירה להאמין או שלא להאמין. ככל שמתרחבת הכרתו של האדם במגבלות הכרתו, כך נעשה מעמדה של ההכרעה מרכזי ביותר

א. התחום התאולוגי

היסוד הראשון המשותף לשניהם הוא טרנסצנדנטיות האל. שניהם מבקשים לסלק ככל הניתן את המטאפיזיקה מן ההיסטוריה האנושית ומהשיקולים המדיניים והפוליטיים; שניהם מתנגדים לטיעונים הרואים התגלות אלוהית באירועים המתרחשים בעולמנו, תוך שהם מדגישים את הטרנסצנדנטיות האלוהית מחד, ואת הדגשת מגבלות ההכרה האנושית, מאידך. בניסוח ליבוביציאני:

יש יהודים מאמינים שטוענים שיש לראות התגלות אלוהית במאורעות היסטוריים מסוימים ולשוות להם משמעות דתית, [...] על כך ייאמר למאמין: היש במציאות מאורע שאיננו בחזקת "אצבע אלהים"? [...] כל עיקרה של האמונה הדתית אינו אלא שהאדם מקבל עליו לעבוד את ה' בעולם כמות שהוא, הנוהג כמנהג שטבע בו בוראו.³

כליבוביץ טוען גם גולדמן במפורש: "האמונה הכללית כי הכל מתרחש בהשגחת האל אינה מסבירה ולא כלום".⁴ זאת, משום שאם הכול הוא פעולת האל המשיגה, הרי שאי אפשר להשתמש במושג ההשגחה כהסבר. "גורם המסביר כל אירוע אפשרי – איננו מסביר דבר" (שם).

העיקרון של 'עולם כמנהגו נוהג' אינו רק עיקרון העומד בתשתית מדעי הטבע. עבור ליבוביץ וגולדמן זהו בראש וראשונה עיקרון דתי. גולדמן מעיד על ליבוביץ שניסח הכרה זו "פעם על-פה, בצורה חריפה: ליראת שמים אמיתית אפשר להגיע רק מתוך הכרה, כי עולם כמנהגו נוהג" (שם, עמוד 249).

בניסוח גולדמניאני, אפשר לומר כי הוא מבקש לשחרר את המוטיבציה הדתית מציפיות לשכר ועונש.

ב. ההכרה במגבלות ההכרה האנושית

כיסוד משלים לעיקרון התאולוגי של טרנסצנדנטיות האל, עומדת ההכרה המודרנית (ובמובן מסוים אולי הפוסט-מודרנית) במגבלות ההכרה האנושית. לטענת גולדמן, עבור האדם

בן זמננו אין האמונה הדתית מתבססת על הוכחות מן ההיסטוריה או מן הטבע כפי שהיה בעבר. זאת, משום שקיים הבדל תהומי בין תפיסת המדע של ימי הביניים לבין תפיסת המדע הבלתי-תכליתית שלנו. דהיינו, המדע המודרני איננו מתיימר להסביר את תכלית הבריאה ואת כוונת הבורא, אלא רק את הסיבות לתופעות הטבע. הוא איננו שואל "לשם מה", וכך הוא איננו פולש לתחום הדתי. הפער בין תבונת האדם ובין האל הוא באופן עקרוני בלתי ניתן לגישור. העולם, על גילויי הטבע שלו או בהתנהלותו ההיסטורית, אינו מתווך עוד בין האל וברואיו. מכאן גם תובן התנגדותם המשותפת לתפיסה דתית המאמינה כי 'התכנית האלוהית' מתגלה במציאות ההיסטורית האנושית. העתיד – הם מדגישים – תלוי במעשינו-אנו, ומעוצב על ידי הכרעותינו ולא על ידי נעלמה המושכת בחוטים.

במאמרו 'מושג האמונה של ישעיהו ליבוביץ' בוחן גולדמן בשיטתיות את מקורות האמונה הקלאסיים ומסביר מדוע אין הם הולמים יותר את תודעת המאמין כיום. הוא מסכם:

הכרת המציאות הטבעית, או מסורת של התגלות, אינם כופים עלינו מבחינה הגיונית את האמונה. ספק אפילו אם מסוגלות הן להקנות לאמונה הדתית סבירות עדיפה על זו של שלילת האמונה. [...] עומדים אנו בפני הבחירה: להאמין או שלא להאמין. וזהו בדיוק המצב אותו מציין ישעיהו ליבוביץ, כשהוא טוען, כי האמונה איננה מסקנה, כי אם עניין להכרה שבבחיורה. ("מחקרים", עמודים 256–261)

ואכן, שניהם סוברים, מטעמים דתיים (טרנסצנדנטיות האל) ובשל מגבלות ההכרה האנושית, כי האמונה הדתית אינה עניין של הכרה, אלא עניין לבחירה.

ג. הבחירה האישית

היסוד השלישי המשותף לשניהם הוא מרכזיות הבחירה האישית כבסיס לאמונה דתית. ללא כל וודאות עומד האדם בפני הבחירה להאמין או שלא להאמין. ככל שמתרחבת הכרתו של האדם במגבלות הכרתו, כך נעשה מעמדה של ההכרעה

מרכזי ביותר.

האמונה הדתית נתפסת מעתה כאמונה שאינה מצריכה צידוק חיצוני על ידי הוכחות עובדתיות ומדעיות או על ידי טיעונים רציונליים-אוניברסליים; צידוקה של האמונה הוא פנימי בלבד. ההכרעה שעליה מדברים ליבוביץ וגולדמן אינה פרי תהליך הכרתי, ואינה תוצר של הניסיון האנושי.

באופן פרדוקסאלי, ההכרעה האמונית הפונה אל מחוץ להכרה האנושית, אל הטרנסצנדנטי, נתונה כולה להכרעתו של המאמין. אמנם בפועל, ההקשר התרבותי שבו מתחנך האדם משפיע על הכרעתו ואין להתעלם מכך, אך באופן עקרוני הכרעה זו מבטאת בחירה חופשית, כדברי גולדמן:

במישור החווייתי יכול אדם להתייחס למציאות התייחסות טבעית, כלומר להתייחס למציאות הטבעית ולמציאות הרוחנית-אנושית כקיימות בפני עצמן. אין הן תלויות בכל דבר שמחוץ להן. ("מחקרים", עמוד 260).

בניגוד לתודעה זו, הקובעת כי "אין לנו דרך לפריצת המעגל האנושי", ניצבת ההכרעה הדתית:

"יכול אדם להתייחס למציאות הטבעית והאנושית כאל מה שהוא אפשרי בלבד ואשר קיומו תלוי במה שאינו מציאות טבעית או אנושית, שהוא מעל ומעבר לכל מציאות שכזאת." (שם)

מדברי גולדמן מתברר כי הבחירה להאמין אינה סבירה יותר מההכרעה שלא להאמין. המאמין מבקש באופן פרדוקסאלי לחרוג ממציאיותו אל עבר "מציאות" טרנסצנדנטית שלעולם לא יוכל להכירה:

הוא יוכל לדבר סביב לגורמי בחירתו, לציין למה דרך זו נראית לו, אך טיעון מנומק ומשכנע לא יוכל להציע. הבחירה היא מעבר לאפשרות הנמקה רציונלית. ... [היא] אינה ניתנת לניסוח בטגוריות הכרתיות, ומצויה היא מעבר להגדרתם של "סביר" ו"בלתי-סביר", "רציונלי" ו"בלתי-רציונלי" (שם, עמוד 229).

בעניין זה קיים הבדל משמעותי בין ליבוביץ לגולדמן. כידוע, ליבוביץ התעלם כמעט לחלוטין ממשקלו של המרכיב החברתי והתרבותי באמונה הדתית. ההכרעה הדתית לשיטתו, היא מעין

"קפיצה" (נוסח קירקגור) אל האמונה, שאינה מנומקת ואינה מוסברת. היא נתפסת כפעולה אוטונומית לחלוטין שאינה תלויה בהשפעות סביבתיות או בידע שרוכש האדם.

עמדה רומנטית זו מעוררת כמה קשיים, אך אעמוד כאן בקצרה רק על טענה מרכזית אחת: ליבוביץ מניח כי היחיד יכול להתנער מהשפעות החינוך שקיבל במשפחתו ובסביבתו הרחבה כאילו הוא חי בתוך בועה סגורה. האם לא נכשל כאן ליבוביץ בהצגת עמדה אשלייתית ביחס לכוחו של היחיד לפרוץ ממעגלי התרבות והקהילה שבתוכם הוא חי?

בניגוד לעמדה זו מגלה גולדמן מודעות גבוהה לתהליכי החיברות המשפיעים על ההכרעה האמונית של האדם. היחיד שנולד לתוך קהילה תרבותית, דתית, מסורתית או אתאיסטית, מעצב את עולמו הערכי לנוכח קהילתו (העשויה לכלול בעצמה כמה משחקי שפה שונים ולעתים אפילו מנוגדים). הוא ממשיך שיח מסוג אחד או מורד בשיח אחר, אולם הוא לעולם לא יכול להתנתק לחלוטין מ"תרבות נוף מולדתו" המשפיעה בידועין ובלאיודעין על עיצוב הכרעותיו.

ההבדל בין ליבוביץ לגולדמן מתגלה כבר ביחסם למדע. גולדמן מתנגד להפרדה המוחלטת שעושה ליבוביץ בין הכרעות בתחום המדע הכפויות על האדם, לבין הכרעות ערכיות הנתונות להכרעתו החופשית של האדם. לדעתו, "בכל מצב של המחקר המדעי פתוחות אלטרנטיבות" ואין "מסקנות המדע כפויות עלינו". אם ליבוביץ ביקש "לבטל לחלוטין את המשמעות של החקר הסוציולוגי של המדע"⁵, הרי שגולדמן מבקש להכיר במשקלם של המרכיבים הסוציולוגיים בעיצובה של תאוריה מדעית, ועל אחת כמה וכמה במקומם המרכזי בבואנו להכריע הכרעות ערכיות, וביניהן גם ההכרעה הדתית.

ד. האוטונומיה של השפה הדתית

מעמדה המיוחד של העמדה הדתית בהגותם של ליבוביץ וגולדמן מובילה להבחנה העקרונית שבין השפה הדתית לשפה המדעית. הבחנה זו מאפשרת את האוטונומיה של העולם הדתי, אשר אינו נשען יותר על היגדים מדעיים. בלשונו של ויטגנשטיין: "אילו הייתה כאן עדות, זה היה הורס למעשה את כל העניין"⁶. כלומר, 'אמיתותה' של האמונה אינה תלויה – ואינה יכולה להיות תלויה – בטענות עובדתיות: "תהא האמונה באלוהים מה שתהא, ודאי אין זו אמונה בדבר"

מה שניתן לבדוק אותו או למצוא דרכים לבדיקתו" (שם, עמוד 60).

השפה הדתית שונה, אם כך, מכל שפה אחרת. גולדמן הקדיש מאמר מיוחד להבחנה שבין היגדים מדעיים להיגדים דתיים. היגדים דתיים אינם יכולים להיות מובנים בקריטריונים של טענות מדעיות, והם אינם זקוקים להוכחות ולצידוקים מן הסוג המדעי. האמונה הדתית אינה אמונה בעובדות הניתנות לאימות או להפרכה, אלא היא אופן ההתייחסות לחיים. לכן, אמיתותם של היגדים דתיים תלויה במשמעותם עבור המאמינים, ובהשפעתם על אורחות חייהם. תובנה זו מובילה לאלמנט אחר המאפיין את תפיסתם הדתית של ליבוביץ וגולדמן: מרכזיות המצוות.

ה. מרכזיות המצוות

לשיטת ליבוביץ וגולדמן, מכיוון שאין משמעות לעיסוק תאולוגי באל שאינו ניתן להכרה, יכול האדם שמכריע לעבוד את האל, לשקף הכרעה זו רק במעשה הדתי שהוא מבצע, קרי: בקיום מצוות הנעשות לשם שמים. "מה שאינו ניתן להיאמר – לו נאה השתיקה" מצטט ליבוביץ מוויטגנשטיין בסוף ה"מאמר לוגי פילוסופי" ומוסיף:

אולם זה נכון רק לגבי העיון הפילוסופי, בייחוד לגבי אותו עיון פילוסופי שמתמזג עם המיסטיקה [...] כלל זה אין כוחו יפה לגבי הדת המתגלמת בתורה ובמצוות מעשיות. הדברים שאינם יכולים להיאמר, דת התורה והמצוות אומרת אותם.⁷

מה שהופך את ההכרעה האמונית לבסיס של חיים דתיים של חברה, זוהי המצווה המבטאת את הקול ההטרנומי המצוה. האמונה באלוהים היא אמונה שאין בהתנסויותינו דבר שיכול לאוששה או להפריכה; היא אינה ניתנת להוכחות ואינה זקוקה להן, אלא היא מתבטאת באורח החיים שהמאמינים מקבלים על עצמם.

כובד הדיון מועתק, אם כך, לשאלת משמעות קיום המצוות. בניסוח של פטנס: "היותך מאמין לא מתבטא במה שאתה אומר או מצהיר בפומבי – אלא בכל הווייתך, בדרך שבה אתה חי את חיך"⁸.

ההיסט מן התיאוריה אל המעשה בא לידי ביטוי בויתור על הדיון התיאולוגי ובהתמקדות במעשה

הדתי ובמשמעותו עבור המאמין.

ליבוביץ מבאר את מעמדו של האדם לפני אלוהיו דרך מושג המצווה:

אין האדם הדתי נבדל מן החילוני אלא בזה שבחיי יו – נוסף על החולין המשותפים לכל בני האדם – פרטי פעילות והתנהגות שמקורם איננו המציאות הטבעית אלא ההתכוונות לשם-שמיים, הרצון לעבוד את ה' בקיום תורה ומצוות. ("אמונה", עמוד 142)

עוד מדגיש ליבוביץ:

העובדה כי משטר המצוות המעשיות מלווה את האדם עד יום מותו, אינו מושפע מהישגיו, ומהתפתחותו הרוחנית – מבטאת את היסוד הבלתי אשלייתי של הדת היהודית. חייב אדם לדעת שדרך זו אין לה סוף; הוא הולך בה, ותמיד הוא נמצא באותה נקודה. (שם, עמוד 24)

גולדמן, שהושפע בעניין זה מליבוביץ, אף הרחיק לכת בטענותיו על מקומה של ההלכה הרבה מעבר למה שקבע ליבוביץ. לתפיסתו, העולם שנתרוקן מכל משמעות בתפיסתנו המודרנית/פוסט-מודרנית – מקבל משמעות דתית, מתוך היותו ה"מצע" והמסגרת לקיום ההלכה. ההלכה היא מערכת התנהגויות שדרכה מבטא האדם המאמין את זיקתו ל"מציאות" האלוהית שלא ניתן להכירה, ואת אמונתו שאף על פי כן, ניתן לעבוד אל זה. לפיכך הוא טוען: "ההלכה וקיום מצוות הם אולי הביטוי היחיד האפשרי של האמונה" ("מחקרים", עמוד 306).

מכל האמור לעיל נובעת ההבחנה היסודית הבאה שבה פתח ליבוביץ ואשר גולדמן פיתח אותה לעיקרון יסודי.

ו. ההבחנה העקרונית בין דת אשלייתית ודת בלתי-אשלייתית

הביטוי "אמונה אנטי-אשלייתית" מופיע לראשונה, ככל הידוע לי, אצל ליבוביץ במאמרו 'מצוות מעשיות':

ההלכה כגילוי אנטי-אשלייתי איננה משעשעת את האדם בחזון של מגמה שהוא יכול להשיגה ושעם השגתה מילא את המשימה המוטלת עליו. [...] קיום מצוות מעשיות היא דרך האדם לקראת אלוהיו, שהיא דרך נצחית ("יהדות", עמוד 24).

מונח זה, 'ההלכה כגילוי אנטי-אשלייתי', אומץ, עובד ופותח על ידי גולדמן במאמרו 'על האמונה

לדורותיה. לא רק שהגות זו אינה רואה סתירה בין עמדה דתית לעמדה פלורליסטית, אלא שלשיטתה, נקיטת עמדה דתית בלתי-אשלייתית מובילה בהכרח לטיפוח גישה פלורליסטית. אסביר: דחיית היסוד המטאפיסי בדת פותחת פתח להכיר בלגיטימיות של הכרעות אחרות ושל עולמות תרבותיים שונים משלנו. עולמם הדתי של המאמינים הנו, כאמור, בעל משמעות עמוקה רק עבור קהילת המאמינים. האמונה היא משחק שפה, שאינו ניתן לרדוקציה לשפה אחרת ואין היא בשום פנים בעלת תוקף חוץ-דתי. הבנה זו של הדת היהודית מאפשרת פיתוח גישה פלורליסטית, כדברי פרופ' אבי שגיא:

אם הדת היהודית היא מערכת ערכית, שמשמעותה היא פנימית, אין זה מן הנמנע שבצידה יתקיימו השקפות עולם אחרות, שאף משמעותן היא פנימית.¹¹

אקלים מסוג זה, שבו נשמר ערכה הפנימי של כל הכרעה בתחום האמונות והדעות, עשוי להוביל לדיאלוג פורה. כנגד עמדה המאמינה שאמיתותיה הן האמיתות האובייקטיביות והאוניברסליות האחרונות, מציג גולדמן עמדה המודעת לפרטיקולריות שלה ולנקודת מבטה הזמנית.

הגותו של גולדמן מציעה חיבור נדיר בין הגות דתית-אורתודוקסית לבין תפיסה פלורליסטית מקיפה, הכוללת פלורליזם הכרתי, מוסרי, חברתי וחוויתי.¹² מכיוון שהדרך "מן הסיטואציה האנושית אל מעבר לה חסומה" ("מחקרים", עמוד 363), עלינו להסתפק במציאות האנושית הקונטינגנטית והמקרית. מציאות זו אינה ניתנת להכרה אלא בהקשר הספציפי של המתבונן, וכמספר המתבוננים מספר המציאויות, ובמילים אחרות: ריבוי הממשויות נובע מריבוי ההקשרים הדיסציפלינריים והתרבותיים.

כמי שמקדש מאבק נגד כל גילוי של דת אשלייתית, רואה גולדמן בכל תפיסה המאפשרת פרשנות אחת ואחידה – אשליה. מנגד ניצבת הגישה המכירה "בעובדה כי המטרות האנושיות מרובות, לא כולן משותפות-מידה, והן שרירותיות בהתחרות מתמדת זו עם זו".¹³

הגות דתית פלורליסטית זו מבטאת ממד של ענווה דתית, של מי שפועל בעולם ההגות ובעולם המעשה מתוך מודעות להיותו יצור שכל יצירותיו הן זמניות בלבד, תלויות הקשר, תרבות, היסטוריה ומסורת. אליבא דגולדמן, לא רק שאין סתירה בין דת לפלורליזם, אלא שמי שרוצה להבין את עמדתו הפלורליסטית נזקק לעמדתו הדתית, ולהפך.

בהרצאה על ההשגחה העליתית את האפשרות כי משמעו של פסוק חייוי דתי יוכל להיות איתות לנקיטת עמדה. צרות הבאות על האדם חייבות לשמש מניעים לתשובה; אירועים משמחים מחייבים שבח והודיה. פסוק חייוי אינו אלא תביעה נורמטיבית מוסוית. ("מחקרים", עמוד 11)

גולדמן מצטט מהלכות תענית לרמב"ם: "מצות עשה מן התורה לזעוק ולהריע על כל צרה שתבוא על הציבור" ומוסיף כי "מי שמכיר את תפיסת ההשגחה של הרמב"ם כפי שפותחה במורה נבוכים אינו יכול לפרש את דבריו אלא כדרישה להתייחס לצרה כתמרור במסגרת חייוו הדתיים שמשמעו: פשפשו במעשיכם". במערכת הטבעית נוכל למצוא סיבות שונות לצרה: סיבות ביולוגיות, פיסיקליות, מטאורולוגיות, רשלנות אנושית וכיו"ב. כל זה אינו "גורע מהתביעה הנורמטיבית להתייחס לצרה כאל עילה לתשובה".

"יכול אדם להתייחס למציאות הטבעית והאנושית כאל מה שהוא אפשרי בלבד" בולד ציצגה, מונגוליה 2001

השפה הדתית איננה, אם כך, שפה סיבתית במובן זה של מדעי הטבע והחברה, אלא היא מבקשת להציג נקודת השקפה מסוג שונה על האירועים. זוהי שפה של משמעות.

ה. פלורליזם דתי ותרבותי

התובנה שלעיל מובילה למאפיין מהפכני כמעט בהגותו הדתית של גולדמן – פלורליזם דתי ותרבותי.¹⁰ המורש באופן עמוק ומודע בתפיסתו גולדמן.

לכאורה, דומה כי עמדה דתית אורתודוקסית לא תוכל לאמץ גישה פלורליסטית ביחסה אל דתות אחרות או אל מי שאינם מאמינים. ואולם, בחינה מחודשת של הגותו של גולדמן חושפת בפנינו גישה מהפכנית בהשוואה להגות היהודית

הבלתי-אשלייתית' ("מחקרים", עמודים 361–371), והפך ליסוד במשנתו.

הדת האשלייתית מאמינה ביכולתה של הדת לשחרר את האדם ממגבלותיו, לחולל טרנספורמציה במציאות האנושית ולגאול את האדם מחולשותיו.

לעומתה, פועלת הדת הבלתי-אשלייתית מתוך הכרה כי לעולם היא לא תוכל לחלץ את האדם מהמציאות האנושית הבלתי שלמה שבתוכה הוא נתון. "את המציאות האנושית יש לקבל כמות שהיא וללא אשליות כי נוכל להיחלץ ממנה" אומר גולדמן. "ממציאות זו ובה יש לעבוד את האלוהים כי זה כל האדם". (שם, עמוד 361)

העמדה הבלתי-אשלייתית מבחינה בפער האינסופי שבין חכמת האל לבין חכמת האדם. לפיכך היא שוללת את ההנחה שקיימת תבונה אלוהית קוסמית המשתקפת במבנה העולם ובפעולתו.

איש הדת הבלתי-אשלייתית ממעט בערכם של משפטים תאולוגיים עיוניים. אמנם מציאות האל היא תוכן תודעתי-דתי הקובע את אורחות חייו, אך עם זאת יתקשה המאמין הבלתי-אשלייתי להצטרף לדיונים עיוניים בעלי אופי תאולוגי.

ז. פרשנות מהפכנית

לאור כל האמור עד עתה, יובן כי שני ההוגים נצרכים לעבודת פרשנות מהפכנית כדי להתאים את השפה הדתית לתפיסת הדת שלהם. לפיכך, שניהם מבקשים להפוך את ההיגדים הדתיים הטוענים טענות עובדתיות

להיגדים נורמטיביים. אם ליבוביץ עשה מהלך כזה רק לחלק מהמושגים הדתיים, הרי שגולדמן הרחיב מהלך זה לכלל תפיסה פרשנית מודעת ומקיפה. בהסיטם את הדיון מן 'העובדה' אל תודעת המאמין, פותחים הוגים אלו דרך לכינונה של שפה דתית המבקשת לצמצם את השימוש בטענות עובדתיות.

סילוק העובדות – כולל אלו המטאפיסיות – מן השפה הדתית, נעשה על ידי הענקת משמעות דתית חדשה להיגדים המסורתיים ו"תרגום" היגדים עובדתיים להיגדים נורמטיביים.

מעקב אחר טרנספורמציה פרשנית זו היה מצריך מאמר ארוך נוסף, לכן אסתפק בכמה הערות כלליות לביאור מגמה פרשנית זו.⁹ גולדמן מודע, כאמור, היטב למהפכה הפרשנית שהוא מציע לשפה הדתית וכך הוא אומר:

מעמדה המיוחד של העמדה הדתית בהגותם של ליבוביץ וגולדמן מובילה להבחנה העקרונית שבין השפה הדתית לשפה המדעית.

הבחנה זו מאפשרת את האוטונומיה של העולם הדתי, אשר אינו נשען יותר על היגדים מדעיים

לתפיסתו הדתית של גולדמן השלכות חברתיות ופוליטיות. הוא ביקר בחריפות את מי שמייחסים משמעות דתית מטאפיסית למדינת ישראל. עמדת הצינונות הדתית הגאולתית משתמשת, לדעת גולדמן, בנוסחאות אשלייתיות אשר הן "אמנם נוחות מבחינה נפשית, אבל אינן הולמות כל-עיקר את המציאות" ("מחקרים", עמוד 242). במקום להכיר במציאות הסבוכה והקשה של המציאות הישראלית, בוחרת היהדות האשלייתית "להלביש בכל מחיר איצטלא של 'גאולה' על השגת ריבונותנו הלאומית או הרחבת גבולות המדינה" (שם).

הצינונות הדתית פיתחה "השקפת עולם כל-כוללת", המגלה "אטימות אוטיסטית כלפי המציאות היהודית והלא-יהודית המקיפה" אותה.¹⁴ היא לא הקשיבה לקולו של האחר (היהודי-החילוני, המוסלמי, הנוצרי, וכו'), אלא שמעה בדבריו את מה שמתאים לסיפור-העל

תומר גנייהר התנקות

(מטא-נרטיב) שלה. "דוגמטיקה זו מובילה... להתעלמות מן החילוניות כמציאות פסיכולוגית, מדינית, חברתית של ממש" ול"התכחשות לעצם קיומה". תפיסת עולם כל-כוללת זו, אשר "יצרה אטימות[... כלפי המציאות היהודית והלא-יהודית המקיפה, מעוותת את הפרספקטיבה הדרושה להכרעות פוליטיות ומוסריות".¹⁵

עם סיומה של סקירה כללית זו, דומה כי יכולים אנו להבין את מקורותיה של הצוואה הקשה שהשאיר גולדמן לבניו ולתלמידיו. מתוך פיתוח מוחלט, נטול אשליות, הוא דורש מעצמו ומאתנו

איפוק. עתה, משנפטר האדם מעולמו אין אנו יכולים יותר לשנות דבר, החיתוך בין החיים והמוות סופי הוא, וגם מנהגי הדת ומצוותיה לא יוכלו לו.

רק צניעות נדירה, יחד עם עמידה על עקרונות של דת בלתי אשלייתית לחלוטין, דת הנמנעת ככל יכולתה מהיאחזות במטריה המטאפיזית הגואלת – עשויות היו להוליד צוואה כל כך "לא אנושית" שחלקים ממנה הבאתי לפניכם בפתיחת המאמר.

דומה שלא אגזים אם אומר כי חלק מרכזי בעבודת ה' של גולדמן מתבטא במאמץ האדיר שהוא השקיע בשרטוט קו התיחום בין האנושי לאלוהי. תחימת תחומים בלתי מתפשרת זו היא מה שעושה דת מסוג זה לקשה כל כך, סגפנית במה שהיא מרשה לעצמה לומר, במה שמותר למאמינה להעז ולגעת.

הגות דתית זו היא אכן אתגר אדיר לא רק מבחינה אינטלקטואלית אלא גם מבחינה פסיכולוגית. צוואתו של אליעזר גולדמן, המהדהדת עדיין באוזניי מאז אותו ליל סתיו בעמק, היא ההוכחה לכך. זוהי צוואה של מאמין בלתי-אשלייתי, שאינו מאפשר גם ברגעי המשבר הקשים ביותר לפתוח פתח לחולשה האנושית, המבקשת להיאחז במה שלמעלה מבינתנו. ■

מאמר זה הוא עיבוד של הרצאה שניתנה לזכרו של אליעזר גולדמן בשבת עיון של "אבות ומייסדים" בחורף תשס"ג.

1. גיליון, בהוצאת נאמני ת"ע, (אב תשנ"ה), עמוד 11
2. מאמר זה נשען באופן נרחב על מחקריו של מורי, פרופ' אבי שגיא שפרסם כמה מאמרים חשובים על גולדמן: "הדות כפרשות – עיונים בהגותו של גולדמן", דעת, 41 (קיץ תשנ"ח), עמודים 57-73; "אליעזר גולדמן: בין מחקר להגות – הרחוקים על הגותו של אליעזר גולדמן לרגל קבלתו את פרס ביאליק", עמודים 626 (חשון-כסלו תשנ"ט), עמודים 32-35. להרחבה נוספת על הגותו של גולדמן ראו עבודת הדוקטורט שלי, "הגות יהודית אורתודוקסית נוכח עולם פוסט-מודרני, נסיגות התמודדות ראשוניים", אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"א.

3. ישעיהו ליבוביץ, אמונה, היסטוריה וערכים, ירושלים תשמ"ב, [עמוד מעתה בקיצור: "אמונה"].

4. אליעזר גולדמן, מחקרים ועיונים, ירושלים-עין צורים, תשנ"ז, [עמודים]. מעתה בקיצור: "מחקרים".

5. לעיל, הערה 1, עמוד 15.

6. Wittgenstein Ludwig, Lectures and Conversation on Aesthetics, Psychology and Religious Belief, Oxford, 1970, p. 54. מעתה בקיצור: "הרצאות".

7. ישעיהו ליבוביץ, יהדות, עם יהודי ומדינת ישראל, ירושלים ותל אביב תשל"ט, עמודים 342-343, מעתה בקיצור: "יהדות".

8. Hillary Putnam, God and the Philosophers, Midwest Studies in Philosophy, Vol. XXI (1997), p. 185.

9. דוגמה מרתקת למהלך פרשני כזה אפשר לראות במשמעות החדשה שמקנה ליבוביץ למושג 'מעמד הר סיני': "משמעותו של מעמד הר-סיני היא הכרת הצו שנצטוונו" (לעיל, הערה 3, עמוד 154). נמצאנו ממירים את משמעותו ההיסטורית-עובדתית של המונח במשמעות שונה לחלוטין, המשקפת את תודעת המאמין, המתחייב

לעבודת האל.

10. ביחס לליבוביץ אפשר לומר כי הפלורליזם הדתי עשוי לצמוח מתפיסתו הדתית, אם כי ליבוביץ האיש לא הסכים להתחייב למסקנות הפלורליסטיות הנובעות ממשנתו. ראו מאמרו של אבי שגיא בעניין: 'ליבוביץ האיש והגותו - הגות פילוסופית ואפשרויותיה', דעת 38 (חורף תשנ"ז), עמודים 143-131.
11. אבי שגיא, 'הדת היהודית: סובלנות ואפשרות הפלורליזם', עיון, מ"ד (ניסן תשנ"ה), עמוד 196.
12. במסגרת זו אינני יכולה כמובן לבסס את טענותי על הפלורליזם הגולדמניאני בהרחבה. דיון מפורט ימצאו הקוראים במאמרי: 'הגות דתית פלורליסטית - עיון בהגותו של אליעזר גולדמן', דעת 41 (קיץ תשנ"ח) עמודים 75-96.
13. ישעיהו ברלין, ארבע מסות על חרות, תל אביב 1987, עמוד 219.
14. אליעזר גולדמן "הצינונות הדתית במדינה - שרשרת כשלים", בתוך נחם אילן (עורך) עין טובה, ת"א - עין צורים 1999, עמוד 559.
15. אליעזר גולדמן "מתולדות הצינונות הדתית", עמודים, 623 (תמוז-אב תשנ"ח), עמוד 29.

תנועת
נאמני תורה ועבודה
שמחה לברך
את חברי התנועה

פרופ'
ישעיהו (צ'רלס) ליבמן

פרופ'
ישראל משה-שמע

לרגל זכייתם בפרס ישראל
לשנת תשס"ג

ש א ו ב ר כ ה

ויהי רצון שיהיו מעשיכם לרצון
לפני אדון כל